

Sisällys

KUOLEMA TUO ELÄMÄÄ KOSKEVAT KYSYMYKSET PINTAAN.....	9
---	---

MITÄ KÄRSIMYS VOI OLLA?

ELÄMÄN LOPPUVAIHEESSA OLEVIENTYÖPOTILAIDEN KÄRSIMYSKOKEMUKSIA	25
Ensimmäinen kerta kuoleman kanssa omakohtaisesti	29
Keho muistuttaa päivittäin kuolevaisuudesta.....	32
Aika tihenee.....	35
Rakkaus on raskasta	37
Suhtaudutaan kuin järkevään, tuntevaan ihmiseen.....	41
Älä käytä sorkkarautaa – ovi on auki	44
Eikä meille oo kellekkään helppoa elämää luvattu	46
Toisilla se lähtöpäivä on joku muu päivä, mutta kaikilla se on	48
Uus päivä alkaa, ja jollain lailla se iltaan pääsee	52
Elämä jatkuu, ei se pysähdy minuun.....	53
Nyt on niistä vapaa.....	55
Ei me oo pyyvetty syntyäkään, eikä me pyyvetä kuolemaakaan	58

KÄRSIMYKSEN MONET ILMENEMISMUODOT.....	63
Fyysinen kärsimys.....	63
Psykykinen kärsimys	67
Sosiaalinen kärsimys.....	70
Henkinen kärsimys.....	75
Hengellinen kärsimys.....	80
Eksistentiaalinen kärsimys.....	83
Sairas keho ja ruumis.....	85
Tulevaisuuden puuttuminen	86
Hyvästien jättäminen.....	88
Itsen liittäminen universaaliin yhteyteen	90

MITEN NÄHDÄ KÄRSIMYS, LOHDUTTAA KÄRSIVÄÄ JA TUNTEA LOHTUA?

KÄRSIMYKSEN NÄKEMINEN JA YMMÄRTÄMINEN	99
Minän tietoisuus suhteessa ulkopuoliseen maailmaan.....	101
Ihmiskäsitys ja ihmiskuva ohjaavat näkemistä ja ymmärtämistä	106
Holistinen ihmiskäsitys.....	110
Tiedostaminen ja ymmärtäminen.....	114

ARVOTIETOISUUS OLEMISEN JA KÄRSIMYKSEN HAVAITSEMISESSA	121
Arvojen tietämisestä arvotietoisuuteen.....	121
Arvojen tunnistaminen.....	127
Esimerkkinä arvotietoisuus sosiaali- ja terveysalalla.....	132
Tahto tehdä hyvää	137
Läsnä oleva havainnoiminen	141
Sensitiivinen kohtaaminen auttaa tunnistamaan merkityksiä ja tarpeita.....	145
Kärsimyksen näkeminen	152
KÄRSIMYKSEN LIEVITTÄMINEN	155
Epätäydellisenä olemisen taito sekä todesta ottaminen	158
Arvotietoinen dialogi luo yhteisymmärrystä	162
KÄSITYS KUOLEMASTA VAIKUTAA ELÄMÄÄN	167
Kuoleman käsittämisen peruskysymyksiä	168
Tietoisuus kuolemasta vaikuttaa havaitsemiseen ja valitsemiseen.....	170
Vastuu valinnoista	172
Käsityksiä kuolemasta ja kuolemisesta	177
LOPPUSANAT	185
LÄHTEET	189

KUOLEMA TUO ELÄMÄÄ

KOSKEVAT KYSYMYKSET PINTAAN

Kärsimystä omana tai toisen kokemuksena ei voi elämän aikana vältellä, eikä sitä voi vähätellä tai sivuuttaa. Se on keskeinen osa ihmisen elämää. Ajattelen, että kärsimys on kokemuksena tarpeellinen. Se on ihmiselle jopa välttämätöntä. Silti teemme kaikemme, jotta välttyisimme siltä.

Tasoitamme elämäämme sopivaksi, koska olemme mukavuudenhaluisia. Rajaamme mielellämme vastoinkäymiset ja ikävät yllätykset hallittavan elämänpiirimme ulkopuolelle. Vesisade on riittävä syy jäädä pois ulkoilmanäytöksestä. Katse siirtyy nopeasti pois kituvasta oliosta.

Kärsimyskokemus muistuttaa oman olemassaolomme olevan todellista. Se saa meidät polvilleen sen kysymyksen edessä, onko kärsimyksen täyttämä todellisuus enää arvokasta. Silti oleminen sellaisenaan vielä on. Ja jos oleminen on arvokasta, niin kärsimyskin on.

Mielestäni kärsimys on välttämätöntä ihmiseksi kasvamisessa. Se ravistelee ymmärryskykyä kahlitsevaa loogista ajattelua ja järkeilyä. Se ei kunnioita viisautta, tietoa, hallittavuutta ja järjestystä, eikä se taivu oppineisuuden edessä. Ahkeruus ja uurastaminen näyttäytyvät kärsimyksen työstämisen rinnalla vähäisiltä pyrkimyksiltä. Se katsoo halveksien elämänhallinnan perään ja hymähtää aikatauluille.

Voimme elää elämämme mekaanisesti toteuttaen annettuja tehtäviä ja toistamalla rutiininomaisesti arkipäiväisiä tapoja. Ihminen kuitenkin kasvaa kärsimyksen avulla. Kärsimys keskeyttää mekaanisen suorituksen sekä vaatii poistumaan hätäulostien kautta totutusta arjesta.

Kärsimys ei ole tunne, vaan se on subjektiivinen, omakohmainen kokemus. Voidaan sanoa, että kärsimys on tajunnallinen prosessi. Se ei siis ole pelkästään reagoimista tiettyyn tapahtumaan, esimerkiksi sairauteen, menetykseen, kipuun tai huoleen. Kärsimys muodostuu vasta suhteessa johonkin. Kokemuksen syvyyteen vaikuttavat ihmisen elämänhistoria ja ympäristö sekä sen hetkinen suhde omaan kehoon ja aikaan.

Kärsimyksen näkyväksi tekeminen ja ymmärtäminen ei onnistu pelkästään luonnontieteellisin menetelmin, kuten mittaamalla kivun kestoa ja voimakkuutta, taantumisen tai torjumisen tasoja tai muita aistein havaittavia ja tunnistettavia seikkoja. Meidän täytyy avata se aistimusten, ajatusten, tunteiden, merkitysten, arvojen, tahtomisen ja reagoimisen muodostava kokonaisuus ja ymmärtää sitä kokonaisvaltaisesti. Niinpä tarvitsemme vuorovaikutusta ihmisten välillä. Tätä ihminen opiskelee kuolemaansa saakka.

Ajattelen, että oman olemisen kokonaisuus jäsentyy lopullisesti viimeisillä tietoisuuden hetkillä ennen kuolemaa. Sen vuoksi tässä kirjassa kerrotaan palliatiivisessa vaiheessa olevien syöpäpotilaiden kokemuksista, joita keräsin vuonna 2015 tutkimustani varten. Sairauden palliatiiviseen vaiheeseen tullaan silloin, kun potilaalle ei ole enää tarjolla lääketieteellistä hoitoa ja keskitytään oireiden lievittämiseen. Tutkimustani koskeva tieteellinen artikkeli on julkaistu suomeksi Lääkärilehdessä (Haho 2017).

Tyypillisesti ihminen haluaa vältellä kärsimystä. Hän pyrkii jopa äärimmilleen rakentamaan elämänsä siten, ettei siihen sisältyisi kärsimystä. Kärsimys nähdään sellaisena pahana, joka halutaan siivota pois elämästä. Puhutaan esimerkiksi curling-vanhemmista, jotka tasoittavat lastensa elämää ja pyrkivät lakaisemaan vastoinkäymisiä ja pettymyksiä pois heidän tieltään. Samoin voidaan puhua kärsimyssokeudesta. Silloin ihminen kieltäytyy kohtaamasta kärsimystä tai vastoinkäymisiä. Hän hakee jopa väkisin elämäänsä yltiöpositiivisuutta ajatellen näin torjuvansa ikävät ja vältettävät asiat. Tämä näkyy maailmanlaajuisestikin siinä, kuinka positiivinen psykologia on nostanut voimakkaasti päätään. Siihen liittyy väärinymmärryksen vaara ja harha, että kieltämällä ja torjumalla ikävät ja ahdistusta tuottavat asiat niitä ei ole tai ainakin niistä pääsee eroon. Jossakin vaiheessa kärsimyssokeus johtaa siihen, että ihmisellä katoaa kyky käsitellä vaikeita asioita ja asettua vastatusten juuri niiden asioiden kanssa, jotka kehittäsivät häntä ihmisenä. Vain kohtaamalla ikävät asiat ihminen harjaantuu käsittelemään niitä ja tunnistamaan omia motiivejaan.

Jotta kärsimyksen pintaan tuomien kysymysten äärelle voisi ylipäätään päästä, kärsimykseltä ei voi sulkea silmiään. Siksi kirjassa johdatetaan lukijaa näkemään ja tunnistamaan kärsimyksen lisäksi niitä tekijöitä ja piirteitä itsessä, jotka toisinaan ovat tunnistamattomina muotoina tietoisuutemme ulkopuolella. Sellaisinakin ne ovat läsnä ja vaikuttavat vahvasti sen hetkiseen tapaamme tarkkailla ulkomaailmaa, itseämme, toisia ihmisiä ja tapaamme asettua maailmaan ja kohdata toisia ihmisiä. Ne vaikuttavat siihen, mitä näemme ja miten koemme. Ne vaikuttavat valintoihimme ja ratkaisuihimme, tekemisiimme ja tekemättä jättämisiimme.

Kärsimyksestä on kirjoitettu paljon. Siitä on julkaistu filosofisia, kulttuurisia, poliittisia, uskonnollisia, psykologisia, sielunhoidollisia ja taiteellisia teoksia. Lisäksi kärsimystä on kuvattu useissa tutkimuksissa lääketieteen, hoidon ja terapian näkökulmasta (suomalaisista teoksista esim. Kangasniemi 2004, Purjo 2015, Huovinen 2006, Hänninen 2001, Pajunen 2006, Vainio 2012b, Pöyhiä 2014, Arman 2003, Kuuppelomäki 1996, Honkasalo 2004). Tämä kirja tarjoaa näkökulman siihen, miten kärsimys vaikuttaa ihmisen toimintakykyyn ja erityisesti kykyyn käsitellä oman olemassaolon merkitystä eli eksistentiaalisia kysymyksiä.

”Eksistentiaalinen kärsimys on tuskaisuuden ja ahdistuksen monimuotoisesti ilmenevä kokemus, jolle on vaikea löytää konkreettista syytä kehosta, ympäristöstä tai mielestä. Se kohdistuu koko olemiseen ja ilmenee merkityksettömyyden tunteena, joka johtaa eristäytymisen tai hylätyksi tulemisen kokemukseen.” (Haho 2017, 1705)

Kirjan keskeinen tarkoitus on auttaa ihmisiä ymmärtämään kuoleman ja kärsimyksen näkökulmasta, millainen väistämätön merkitys niillä on elämässä ja olemisessa. Kirja ohjaa lukijaa havaitsemaan ja ymmärtämään omaa toimintaansa ja omia valintojaan sekä niiden suhdetta kärsimyksen tunnistamiseen, ymmärtämiseen ja lievittämiseen. Kirja ei ole koottu opas onnellisuuden tavoitteluun tai kehotus noudattaa tiettyjä elämänohjeita. Sen sijaan siinä rohkaistaan vastaanottamaan niin oma kuin läheistenkin kärsimys todellisenä, elämää vahvistavana ja iloa terävöittäväenä kokemuksena. Kuolevien elämäntarinoita ja olemisen kokemuksia kuunnellessamme voimme paitsi kulkea heidän rinnallaan elämän lopun vaiheissa myös saada itsellemme korvaamattomia kokemuksia ihmisenä kasvamisesta.

Tämän kirjan kautta sinulle tarjoutuu mahdollisuus pysähtyä erilaisiin kärsimystarinoihin. Kirjassa muodostuneeseen yhdenlaiseen kärsimystarinaan ovat vaikuttaneet tutkimustulokset, filosofinen kirjallisuus sekä palliatiivisessa vaiheessa olevien syöpöpotilaiden kertomukset. Pysähtymällä niiden ääreen voit alkaa luoda tai muokata henkilökohtaista käsitystäsi kärsimyksestä. Se kannattaa, koska se lisää rohkeutta elämään ja tuottaa loppujen lopuksi iloa. Kärsimys kannattaa kohdata, sillä silloin avaa mahdollisuuden sen lievittymiselle, myös tulevaisuudessa.

Kärsimyksen ymmärtäminen edellyttää itsen ymmärtämistä, mutta samanaikaisesti se opettaa sitä. Itseymmärrys on välitöntä olemisensa ymmärtämistä siitä, mitä tuntee, tahtoo tai tietää. Se on käsitystä siitä, millainen itse on yleensä ihmisenä, kuinka suhtautuu muutoksiin, miten säätelee toimintaansa ja millainen on toisten kanssa toimiessaan. Ymmärtämisen opettelun voi aloittaa pysähtymällä ihmettelemään itseään siinä tilassa ja ympäristössä, jossa juuri nyt on. Ympäristön kokeminen pienine ja erityisine yksityiskohtineen sekä niiden suhteuttaminen omaan kokemusmaailmaan, elämäntilanteeseen ja arvo- ja merkitysmaailmaan auttaa ymmärtämään itseään.

Uteliias heittäytyminen olemiseen sellaisenaan ja yhteydessä toisiin ihmisiin niin ikään vahvistaa ihmisyyttä. Yhteys on sen suvaitsemista, että jokaisella on oma elämäntilanteensa. Erilaisia elämäntilanteita ei tarvitse torjua niiden outouden tai omien pelkojen vuoksi. Kun kärsimys astuu elämään, siihen voi tutustua levollisin mielin, jos olemisen perusrakenteet ovat vahvat. Niinpä kirja jatkaa itsetuntemisen tarkastelemista, sillä omassa mielessä syntyvät ahdistuksen ja ymmärryksen aihiot myös kärsimyksen käsittämiseksi.

Lähteet

- Anhava, H. 1975. Murheellisen kuullen on puhuttava hiljaa. Otava.
- Arendt, H. 1998. The Human condition. With an introduction by Margaret Canovan. 2. painos. The University of Chicago Press. Alkuperäisteos 1958.
- Aristoteles. 1983. Nikomakhoksen etiikka. Suomentanut ja selityksin laatinut S. Knuuttila. WSOY.
- Arman, M. 2003. Lidande och existens i patientens värld. Kvinnors upplevelser av att leva med bröstcancer. Väitöskirja. Åbo Akademi.
- Ars, B. & Montero E. (toim.) 2004. Suffering and dignity in the twilight of life. European Institute of Bioethics. Kugler Publications.
- Brinkmann, S. 2014. Languages of suffering. *Theory & Psychology* 25(5), 630–648.
- Buber, M. 1993. Minä ja sinä. Alkuperäisteos *Ich und Du*. Suomentanut Jukka Pietilä. WSOY.
- Dilthey, W. 1982. Der Aufbau der geschichtlichen Welt in den Geisteswissenschaften, Gesammelte Schriften VII. Groethuysen B. & Teubner B. G. (toim.). Leipzig und Berlin 1927. Suhrkamp. Teoksessa M. Kusch, M. Ymmärtämisen haaste. Lisensiaatintutkimus. Oulun yliopisto.
- Erikson, E. H. 1982. Lapsuus ja yhteiskunta. 2. painos. Suomentanut Esko Huttunen. Gummerus.
- Eriksson, K. 2006. The suffering human being. Nordic Studies Press.

- Gramling, I. R., Sanders, M., Ladwig, S., Norton, S. A., Epstein, R. & Alexander, S. C. 2015. Goal communication in palliative care decision-making consultations. *Journal of Pain and Symptom Management* 5, 701–706.
- Haho, A. 2017. Palliatiivisen vaiheen syöpöpotilaiden eksistentiaalinen kärsimys. *Lääkärilehti* 33, 1704–14.
- Heidegger, M. 2000. Oleminen ja aika. Suomentanut Reijo Kupiainen alkuperäisteoksesta *Sein und Zeit*. Vastapaino.
- Hildén, H.-M. 2005. Making decisions in the face of death. Physicians' and nurses' views of end-of-life decision-making and patient participation. *Kansanterveystieteen julkaisuja M 186*. Helsingin yliopisto. Kansanterveystieteen laitos. Sosiologian laitos.
- Holopainen, G., Kasén, A. & Nyström, L. 2014. The space of togetherness – a caring encounter. *Scandinavian Journal of Caring Sciences* 28, 186–192.
- Honkasalo, M.-L., Utriainen, T. & Leppo, A. (toim.) 2004. Arki satuttaa. Kärsimyksiä suomalaisessa nykypäivässä. Vastapaino.
- Honkasalo, M.-L. & Koski, K. (toim.) 2017. Mielen rajoilla. Arjen kummat kokemukset. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Huovinen, E. 2006. Kärsimys ja ilo. Katumuspsalmien tutkiskelua. WSOY.
- Häkkinen, J. 2018. Outojen kokemusten psykologia. Docendo.
- Hänninen, J. 2001. Kuolevan kipu ja kärsimys. Duodecim.
- Hänninen, J. & Luomala, M. (toim.) 2013. Elämän puu. Kirjoituksia saattohoidosta. Otava.
- Hänninen, J. 2012. Eutanasia. Hyvä kuolema. Duodecim.
- Häggglund, T. B. 1991. Tuonelan eteisessä. Psykoanalyttinen tutkimus ihmisen luovuudesta ja suojautumiskeinoista kuoleman edessä. *Gummerus*.
- Idman, I. 2013. Kuolevan potilaan tynnyttely. Teoksessa J. Hänninen & M. Luomala (toim.) *Elämän puu. Kirjoituksia saattohoidosta*. Otava.

- Idman, I. 2015. Psykososiaalinen tuki ja psyykkisten oireiden hoito syöpäpotilailla. Teoksessa T. Saarto, J. Hänninen, R. Antikainen & A. Vainio (toim.) Palliatiivinen hoito. 3. uudistettu painos. Duodecim.
- Isaacs, W. 1999. Dialogue and the art of thinking together. Bantam Doubleday Dell Publishing Group.
- Jaspers, K. 1970. Philosophy. Volume 2. Käännös E. B. Ashto. The University of Chicago Press. Alkuperäisteos 1932 *Philosophie*.
- Juhela, P. 2015. Suru ja sureminen kokemuksena. Teoksessa T. Saarto, J. Hänninen, R. Antikainen & A. Vainio (toim.) Palliatiivinen hoito. 3. uudistettu painos. Duodecim.
- Kangasniemi, T. 2004. Ihminen, tunteet ja kärsimys. Terapeuttisen sielunhoidon ongelmia. Uusi tie.
- Kane, R. H. 1999. Quest for meaning: values, ethics, and the modern experience. The Great Courses. The University of Texas of Austin. Luento perustuu vuonna 1999 julkaistuun kirjaan.
- Ketola, K., Niemelä, K., Palmu, H. & Salomäki, H. 2011. Uskonto suomalaisten elämässä: uskonnollinen kasvatusta, moraalitieteellisen ja suvaitsevaisuuden kansainvälisessä vertailussa. Yhteiskuntatieteellisen tietoarkiston julkaisuja 9/2011. Tampere: Yhteiskuntatieteellinen tietokirjasto.
- Ketola, K., Hytönen, M., Salminen, V.-M., Sohlberg, J. & Sorsa, L. 2016. Osallistuva luterilaisuus. Suomen evankelis-luterilainen kirkko vuosina 2012–2015: Tutkimus kirkosta ja suomalaisista. Kirkon tutkimuskeskuksen julkaisuja 125.
- Kinnunen, T. 2013. Vahvat yksin, heikot silyityksin. Otteita suomalaisesta kosketuskulttuurista. Kirjapaja.
- Kinnunen, T., Parviainen, J., Haho, A. & Jolkkonen, M. 2019. Ammatillinen kosketus. Kuinka tunnettyä tehdään. Kirjapaja.

- Kinnunen, T., Parviainen, J., Haho, A. & Kangasniemi, M. 2020. Ammatillinen kosketus hoitotyössä. Teoksessa S. Rannikko, J. Koskenniemi & H. Leino-Kilpi (toim.) Eettisiä kysymyksiä hoitotyössä ja terveydenhuollossa. Ajatuksia hoitotyön käytäntöön ja tutkimukseen nyt ja tulevaisuudessa. Turun yliopisto. Hoitotieteen laitoksen julkaisuja A: 82/2020.
- Koninck, T. D. 2004. Can illness deprive a human being of all dignity? Teoksessa B. Ars & E. Montero E. (toim.) Suffering and dignity in the twilight of life. European Institute of Bioethics. Kugler Publications.
- Kontro, M. 2018. Portilla. Suomalaisia kuolemanrajakokemuksia. Atena.
- Korhonen, A., Haho, A. & Pölkki, T. 2013. Nurses' perspectives on the suffering of preterm infants. *Nursing Ethics* 20(7), 798–807.
- Kusch, M. 1986. Ymmärtämisen haaste. Lisensiaatintutkimus. Oulun yliopisto.
- Kusch, M. 1984. Kuolevan järjen kritiikki. Jyväskylän ylioppilaskunnan julkaisu n:o 17.
- Kuuppelomäki, M. 1996. Parantumaton syöpä sairastavien potilaiden kärsimyskokemukset ja selviytymistä tukevat toiminnot. Väitöskirja. Turun yliopisto.
- Lavoie, M., Blondeau, D. & De Koninck T. 2008. The dying person: an existential being until the end of life. *Nursing Philosophy* (9), 89–97.
- Levinas, I. 1996. Etiikka ja äärettömyys. Keskusteluja Philippe Nemon kanssa. *Gaudeamus*.
- van Loon, R. & van Dijk, G. 2015. Dialogical leadership: dialogue as condition zero. *Journal of Leadership* 12(3), 62–75.
- Martins, C. & Basto, M. L. 2011. Relieving the suffering of end-of-life patients. A grounded theory study. *Journal of Hospice & Palliative Nursing* 13(3), 161–171.
- Mattila, K.-P. 2002. Syöpäpotilaan palliatiivisen hoidon keskeiset eettiset ongelmat. Väitöskirja. Helsingin yliopisto.

- Menten, J., Lievens, Y., Dijck, A., Bogaerts, F. & Lissnijder, L. 2004. Pain and suffering. Teoksessa B. Ars & E. Montero (toim.) *Suffering and dignity in the twilight of life*. European Institute of Bioethics. Kugler Publications.
- Mirabel, X. 2004. Between abandonment and over-intensive treatment. Teoksessa B. Ars & E. Montero (toim.) *Suffering and dignity in the twilight of life*. European Institute of Bioethics. Kugler Publications.
- Nightingale, F. 1938. Sairaanhoidosta. Alkuperäisteos *Nursing*. Suomentanut Anna Brotherus. WSOY.
- Nurminen, R. 2000. Intuitio ja hiljainen tieto hoitotyössä. Väitöskirja. Kuopion yliopisto. Hoitotieteen laitos.
- Oksanen, M., Launis, V. & Sajama S. (toim.) 2010. Etiikan lukemisto. Gaudeamus.
- Pajunen, T. & Hänninen J. 2006. Kuoleman kaari. Kirjapaja.
- Parviainen, J. 2006. Meduusan liike. Mobiiliajan tiedonmuodostuksen filosofiaa. Gaudeamus.
- Pentikäinen, J. 2003. Kuoleman ja ruumiin käsittämisestä eri kulttuureissa. Lääketieteellinen Aikakauskirja *Duodecim*, 119(13), 1281–1291.
- Pietarinen, J. & Poutanen, S. 2003. Etiikan teorioita. Gaudeamus.
- Purjo, T. 2015. Kärsimys ja kuolema elämän tarkoituksen kirkastajana. Viktor Frankl Institute Finland.
- Pöyhä, R., Tasmuth, T., Reinikainen, P. & Haarno, H. 2014. Lääkäri saattajana. Pohdintoja kärsimyksestä, kuolemasta ja eutanasiasta. *Duodecim*.
- Rauhala, L. 2005a. Ihmiskäsitys ihmistyössä. Gaudeamus.
- Rauhala, L. 2005b. Tajunnan itsepuolustus. Gaudeamus.
- Rauhala, L. 2009. Ihminen kulttuurissa – kulttuuri ihmisessä. Gaudeamus.

- Saarinen, E. 1983. Sartre. Pelon, inhon ja valinnan filosofia. Esa Saarinen Soundi-kirja 19. Fanzine.
- Saarinen, E. 2020. Filosofia ja systeemijattelu. Luentosarja 1–8. Aalto-yliopisto.
- Saarto, T., Hänninen, J., Antikainen, R. & Vainio, A. (toim.) 2015. Palliatiivinen hoito. Duodecim.
- Saukkonen, M., Viitala, A., Lehto, J. T. & Åstedt-Kurki, P. 2017. Syöpäpotilaan ja hänen läheisensä selviytymistä edistävät tekijät palliatiivisen hoidon aikana – systemaattinen kirjallisuuskatsaus. Hoitotiede 29(3), 195–206.
- Sartre, J.-P. 2004. Minän ulkoisuus. Fenomenologisen kuvauksen hahmotelma. Alkuperäisteos *La Transcendance de l'Ego*. Suomentanut ja esipuheen kirjoittanut Antti Kauppinen. Paradeigma-sarja. Tutkijaliitto.
- Sayers, K. L. & de Vries, K. 2008. A concept development of 'being sensitive' in nursing. Nursing Ethics 15(3), 289–303.
- Schwartz, S. H. 2011. Kulttuuriset arvo-orientaatiot. Kansallisten erojen luonne ja seuraukset. Limor.
- Siltala, P. 2017. Elämän päättyessä. Matka kohti kuolemaa. Kirjapaja.
- Sinclair, S., McClement, S., Raffin-Bouchal, S., Hack, T. F., Hagen, N. A., McConnell, S. & Chochinov, H. M. 2016. Compassion in health care: an empirical model. Journal of Pain and Symptom Management 51(2), 1923–203.
- Surakka, T., Mattila, K.-P., Åstedt-Kurki, P., Kylmä, J. & Kaunonen, M. 2015. Palliatiivinen hoitotyö. Parantumattomasti sairas ja hänen perheensä. Fioca.
- Syrjälä, L. 2002. Elämäkerrat ja tarinat tutkimuksessa. Teoksessa J. Aaltola & R. Valli (toim.) Ikkunoita tutkimusmetodeihin I (s. 203–214). PS-kustannus.

- Syrjälä, L. & Heikkinen, H. L. T. 2002. Tarinat – ikkuna opettajan työhön ja elämään. Teoksessa H. L. T. Heikkinen & L. Syrjälä (toim.) Minussa elää monta tarinaa. Kirjoituksia opettajuudesta (s. 157–162). Kansanvalistusseura.
- Tuohimaa, M. 2001. Emmanuel Levinas ja vastuu Toisesta. Niin & näin n:o 3: 35–39.
- Turunen, K. E. 1997. Halut, arvot ja valta. Atena.
- Vainio, A. 2007. Nimeä vailla. Kohtaamisia kivun kanssa. Kirjapaja.
- Vainio, A. 2012a. Kuoleman kohtaaminen eri kulttuureissa. *Finnanest* 45(5), 436–440.
- Vainio, A. 2012b. Tärkeintä on tunnistaa kärsimys. *Finnanest* 45(5), 432–435.
- Weil, S. 1976. Painovoima ja armo. Ranskankielinen alkuteos *La pesanteur et la grâce (1947)*. Suomentanut ja johdannon kirjoittanut Maija Leh-tonen. Otava.
- Weil, S. 2007. Juurtuminen. Alkusoitto ihmisvelvollisuuksien julistukselle. Alkuperäisteos *L'Enracinement (1949)*. Suomentanut Kaisa Kukkola. Eurooppalaisen filosofian seura ry.
- Winnicot, D. W. 1964. The child, the family, and the outside world. Reading.